

Шепель Ю. О.,

академік АНВО України, доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри перекладу та лінгвістичної підготовки іноземців
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

ОГЛЯД МЕТАФОРИЧНИХ МОДЕЛЕЙ КОНЦЕПТУ «ІСТИНА», ЗАСНОВАНИХ НА ПАРАМЕТРАХ ПРОСТОРУ

Анотація. У статті висвітлено одну з моделей визначення простору як один із основних виявів реальності, з яким стикається людина, як тільки починає усвідомлювати себе й пізнавати навколишній світ. За об'єкт дослідження обрані когнітивні та оцінні особливості концепту «істина». Фундаментальному огляду підлягають метафоричні моделі типу «життя – це подорож». Автором визначається позитивна чи негативна оцінка аналізованих метафоричних образів.

Ключові слова: концепт, метафора, оцінка, метафоричний образ, модель, простір, фрейм, конотація.

Постановка проблеми. У мовознавстві існує декілька гіпотез щодо першообразу концепту “truth”, який належить, за даними найдавніших пам'яток, до сфери релігії та права. Дослідження, які були проведені на основі давньогерманських мов, свідчать про нерозривний зв'язок семантичних мотивувань істини з юридичною сферою. У міфопоетичних традиціях право розуміється більш широко, ніж сучасна категорія: воно включає уявлення як про закон, так і про мораль. Право й мораль набували значення універсальних регуляторів соціальних відносин, причому в більшості випадків вони збігались, оскільки правові норми не тільки спирались не тільки на систему покарань, а і являли собою імперативи, які мають також і моральний, і релігійний зміст.

Визначальна риса сучасного мовознавства – зрушення парадигми його досліджень у бік функційного та антропоцентричного когнітивного бачення й розуміння мовних явищ (В.І. Карасик, О.С. Кубрякова, А.Е. Левицький, М.М. Полюжин та ін.). Основним завданням такого підходу є розв'язання питань вербалізації інформації в процесі пізнання навколишнього світу (М.Ф. Алефіренко, В.І. Карасик, А.М. Приходько, Р. Джекендорф), з'ясування способів представлення мовних одиниць у людській свідомості та їх участі в забезпеченні акту комунікації (В.І. Карасик, В.З. Дем'янков, С.А. Жаботинська, Ю.О. Шепель та ін.). Аналіз мови стає невід'ємним від розкриття закономірностей розумових процесів із розпредмечування, структуризації й класифікації властивостей і функцій речей, образи яких перехоплюються, зупиняються, фіксуються вербальними формами (В.І. Карасик, С.А. Аристов, І.П. Сусов, А.В. Кравченко, О.С. Кубрякова, М.Мерло-Понті, З.Д. Попова). У руслі когнітивного підходу формується активне розуміння того, що саме мова забезпечує найкращий доступ до внутрішнього світу людини, до структур її досвіду, які не спостерігаються безпосередньо. Наші уявлення про навколишню дійсність об'єктивуються в мові, створюють базу для аналізу тих процесів, що мають місце в людській свідомості й мисленні (М.М. Полюжин, О.О. Потебня, Н.В. Хомський). Отже, дослідження мовних одиниць має на меті аналіз тих ментальних репрезентацій знання, які корелюють із ними на рівні свідомості.

Основна мета статті – описати метафоричні моделі визначення простору як один із основних виявів реальності, з яким стикається людина, як тільки починає усвідомлювати себе й пізнавати навколишній світ. Об'єктом дослідження в статті є когнітивні та оцінні особливості концепту «істина». Предметом опису виявляється параметр простору як такий.

Виклад основного матеріалу дослідження. Простір – один із основних виявів реальності, з яким стикається людина, як тільки вона починає усвідомлювати себе й пізнавати навколишній світ. Просторовий досвід накладає відбиток на свідомість людини та визначає її мислення. Не володіючи таким досвідом, людина не могла б мислити про світ і формувати певну модель світу або створювати якийсь його образ. «Найбільшим за своїми масштабами, а тому одним із найістотніших за своїми наслідками і є для людини ... простір – те, що вміщує людину, те, що вона усвідомлює навколо себе, те, що вона бачить перед собою» [3, с. 465]. Більшість подібних понять пов'язана з просторовою орієнтацією, з протиставленнями типу «верх – низ», «усередині – зовні», «передня сторона – задня сторона», «глибокий – дрібний», «центральний – периферійний» [8].

Оскільки «простір» є абстрактною, узагальненою категорією, його освоєння, як і личить у таких випадках, відбувається з опорою на більш конкретні прототипові вияви й більш наявні аналогії. Найбільш конкретний узагальнений образ простору, яким люди послуговуються в процесі своєї повсякденної практичної діяльності, на думку М.В. Нікітіна, зводиться до такого: простір – це порожнє необмежене вмістилище, заповнюване в різних своїх частинах-місцях речами. Речі поміщаються в ньому, рухаються в ньому й із часом змінюються, сам же простір при цьому нейтральний щодо речей: він їх вміщує, але не взаємодіє з ними. Як уважає автор, цей образ простору однаковий у всіх людей незалежно від мови і становить один із центральних, системоутворювальних концептів у філософії світоустрою – у базисній ментальній картині дійсного світу [7].

Серед найбільш значущих характеристик простору, що відзначаються дослідниками цієї категорії, можна виділити такі: а) антропоцентричність – зв'язок із мислячим суб'єктом, який сприймає навколишнє середовище та розуміє простір, і з його точкою зору, б) відчуженість простору від людини, осмислення його як вмістилища, поза яким перебуває людина, в) кругова форма організації простору, в центрі якого перебуває людина; г) предметність – наповненість простору речами, предметами (в широкому сенсі слова); д) безперервність і протяжність простору, наявність різного ступеня віддаленості – близький і далекий простір; е) обмеженість простору – закритий/відкритий простір; ж) спрямованість простору – горизонтальна й вертикальна його орієнтація; з) тривимірність простору – верх/низ, спереду/позаду, зліва/справа; і) включення простору в тимчасовий рух тощо [1, с. 125, 126]. Розглядається концепт “truth”

в одному з положень у категоріях «верх – низ», «усередині – ззовні», «дно – поверхня». Кожна з цих просторових опозицій має свої оцінні характеристики, і ми проаналізуємо їх у концепті “truth”.

Освоєння людиною простору за допомогою себе і для себе – діяльність, якою людина займається все своє життя. «Простір у прадавній свідомості мислився в рамках дихотомічних категорій (центр/периферія, верх/низ, правий/лівий) і в космічному плані (небо/земля, південь/північ, день/ніч). Як уже говорилося, основним символом давньої свідомості був «центр світу». «Центр розумівся як триєдиний початок: 1) Центр як ... Світове древо, 2) Центр як будь-який храм, палац, 3) Центр як Світова Вісь, що з'єднує небо, землю й потойбічний світ» [5, с. 263]. Із цієї точки зору слово “truth” безпосередньо є вихідним щодо назви сакрального місця зустрічі неба й землі – Світового Дерева.

Фрейм «верх – низ».

Членування простору по вертикалі відбувається у двох різновидах – фізичному та духовному. У фізичному сенсі членування всесвіту передбачає виділення ландшафтних та астрономічних об'єктів, у духовному сенсі вертикальне членування передбачає протиставлення царства небесного царству земному, раю й пекла, місця тимчасового перебування та вічного. Як справедливо зазначали Дж. Лакофф і М. Джонсон [8], ця модель ґрунтується на фізичному та культурному досвіді. Вона виявляє співвідношення почуття висоти і її оцінки у фізичному, емоційному, моральному, соціальному й раціональному планах, які тісно пов'язані один із одним.

Реалізація орієнтаційної концептуальної метафори «верх – низ» традиційно ілюструється опозиційною парою «правда (верх) – неправда (низ)». Утілення архетипового символу «верх – низ» у цій метафорі дає змогу говорити про її універсальність. Земний світ, що належить звичайній людині, протиставлений як нижній верхньому світу – небу. Така дуальна система низ (земля) – верх (небо) відображається у ставленні до опозиції правда – неправда також у паремічному вислові *Правда у Бога, а Кривда на землі*. Орієнтаційні оператори Верх і Низ уподібнюються полюсам Добро і Зло, а звідси закріплюють відповідно позитивні та негативні конотації. Верх є фізичною підставою для особистого благополуччя, щастя, здоров'я, життя й панування, тобто всім тим, що формує благо для людини, орієнтовано вгору. Наприклад, застосовуючи верх-орієнтації до концепту “truth”, ми усвідомлюємо його з позитивними конотаціями, виводячи добро, чесноту: *We were to look upward, and catch glimpses into the far-off soul of truth and its exaggeration.* / Hawthorne. *The blithe dale romance* /, *Heaven Nature of the forest, never subjugated by human law, nor illuminated by higher truth.* / Hawthorne. *The scarlet letter* /.

Деякі дослідники вважають, що ця група моделей пов'язана з параметрами тіла людини, які можна співвіднести з оцінкою. На думку В.Г. Гака, «в семантичному розвитку мовних елементів заключним етапом є вираження оцінки, експресивності. Це не минуло й просторові відношення. Започатковуючи світ за образом і подобою своєю, люди оцінюють його зони, виходячи з їх співвідношення зі своїм тілом. Усе, що знаходиться вище, є позитивним, те, що знаходиться нижче, – зневажливе та негідне, попереду – позитивне, позаду – має негативну конотацію, пор: *надлюдина, принижуватися, підняти, бути в голові чого-небудь, плентатися в хвості* тощо. Правий і лівий мають також свої конотації» [2, с. 132].

Метафори “Truth” притаманне вертикальне положення, що теж асоціюється з добром, так як положення “GOOD IS UP”

ґрунтується на тому, що хвора людина асоціюється з горизонтальним положенням, а у здорової, щасливої, успішної, благополучної людини зазвичай розправлені плечі, голова піднята, а погляд спрямований у майбутнє (яке мислиться попереду й по мірі наближення до нього, за законами перспективи, стає більшим і мовби піднімається вгору), пор.: *Who, moreover, best knows how the truth stands in this matter.* / Scott. *Ivanhoe* /.

Фрейм «усередині – ззовні».

«Ми уявляємо собі фізичні істоти, обмежені в певному просторі й відокремлені від решти світу поверхнею нашої шкіри; сприймаємо інший світ як такий, що знаходиться поза нами. Кожен із нас є вмістилищем, обмеженим поверхнею тіла та наділеним здатністю орієнтації типу «всередині – ззовні». Але навіть там, де немає природного фізичного кордону, ми накладаємо штучні кордони, відокремлюючи територію з її власним простором і обмеженою поверхнею чи стіною, парканом або деякою уявною лінією чи площиною» [6, с. 412]. Вертикальне членування зберігається в рамках опозиції «всередині – ззовні» та її інваріанті «перебувати на дні – знаходитися на поверхні». Порубіжним простором є «поверхня». Бути на поверхні – значить «бути зовні». Внутрішню “truth” прагнуть вивести назовні, за межі обмежуючого простору. У нижчеподаних прикладах метафора “truth” *усередині* має позитивні конотації. *Among these is the ability to convey both the outward narrative and the inner truth and spirit of the whole affair.* / Hawthorne. *The blithedale romance* / . Їй також властивий стан “be out” «бути зовні». *In the end truth will out.* / Shakespeare /; *Now all the truth is out.* / Yeats / . У цих прикладах той факт, що “truth” вивели назовні, означає якое свято перемоги та звершення, і тому вона оцінюється позитивно.

Фрейм «перебувати на дні – знаходитися на поверхні».

Варто зазначити, що не завжди «низ» асоціюється зі злом, бо «низ» – це ще і глибина, а глибоко внизу знаходиться щось таке недоступне, як і високо вгорі, те, що важко відшукати і знайти. «Глибина» – якісна характеристика “truth”, що відображає її всеосяжність і «правдивість», символ місцеперебування сутності й витоку явища.

Прихована ознака «глибина» представлена в положенні «truth на дні» і означає «прихованість, незвученість» “truth”, положення, що підкреслює її потаємність. *The real truth is something so deep you can't get at it this way* / J. Priestley. *The dangerous corner* / . *Awakening the heart is a Spiritual Pathway, which leads us to “that truth which is beyond all understanding”.* *It leads us from the intellect, where we process truth, to that sacred place, deep within the soul where we encounter the divine personification of truth itself.* / Edward McLea. *Truth: The Key to Integrity: A Spiritual Journey* / . Глибока TRUTH не прагне звільнитися й вийти на поверхню, вона чекає того, хто її установить, побачить. *The only openers of our eyes to the deepest levels of truth* / . James. *Varieties of religious experience* /; *They are states of insight into depths of truth unplumbed by the discursive intellect.* / James. *Varieties of religious experience* / . У “truth” може бути кілька глибин: *It is easy to show by citation how strong an impression they leave of being revelations of new depths of truth.* / James. *Varieties of religious experience* /; *Depth beyond depth of truth seems revealed to the inhaler.* / James. *Varieties of religious experience* / . В англійській мові існує окрема лексема для позначення положення «лежачий глибоко всередині» – *innermost*. У виразі *innermost truth* відзначена позитивна конотація. *He wrote perhaps his greatest, or his innermost, truth.* / Lawrence / . Глибина

також може бути представлена лексемою *bottom* зі збереженням позитивної конотації. *There is a great truth on the bottom of what he says.* / Shaw /. Отже, істина асоціюється з чимось глибоко прихованим, рідкісним і недоступним, тому людина повинна докласти зусилля, щоб відшукати це. А недоступне сприймається людьми як щось дуже цінне, і чим більше сил витрачено на його знаходження, тим більшу цінність воно має.

Сакральна глибина для "truth", яку вона займає як природу, – це дно криниці. Криниця – архаїчний символ зв'язку двох світів. У стародавньому світі спуск до рівня води перетворювався на ритуальне паломництво, тобто колодязь – максимально доступне земне місце причетності до божественного. "Truth" постійно перебуває на дні колодязя: *You 'd wish yourself where Truth is – in a well.* / Byron. Don Juan /; *Melancholy truth was at the bottom of that well.* / Dickens. Dombey and son /.

Фрейм «відкритість – закритість».

У просторі "truth" відзначається ознака «відкритість – закритість»: *God is the One who placed the desire of knowing Him so that, by knowing and loving Him he may discover the whole truth about himself* / Anton Carpinski. Recognition and the horizons of truth /. Для "truth" більш природно бути в закритому стані. Г.І. Кустова зазначає: «Брехня активна, а істина пасивна. Істину ми можемо й не знати (і навіть не підозрювати про її існування). Брехню людина створює, вигадує, істина ж не створюється, а лише уявляється, транслюється, відкривається (або, навпаки, ховається)» [4, с. 157]. *States of insight into depths of truth unplumbed by the discursive intellect.* / James. Varieties of religious experience /; *... find where truth is hid, though it were hid indeed ...* / Shakespeare /. "Truth" ховають, забуваючи або прикриваючи очі, і в цих випадках вона набуває негативної конотації, тому що не завжди несе благо і добро для людини й може поранити її почуття та емоції. У цих випадках відбувається меліорація образу TRUTH: *These wide blue eyes that tell me more truth than Job knows, will narrow and narrow and try to hide truth that Job would be better without knowing.* / Eliot. Felix Holt, the radical /; *Forgotten or hidden truth of my inner nature.* / Coleridge. The notebook /.

Фрейм «простір».

Поряд з об'єктивним (фізичним) простором у лінгвістиці протягом останніх півтора десятиліття розглядаються інші види простору, такі як простір дійсності й вигадки, різні види підпросторів. Для позначення абстрактних просторів часто використовується образна схема «всередині – ззовні», введена до нашого досвіду існуванням у локальному світі. Абстрактний простір зазвичай набуває форми конкретного виду простору (сфери, рамки, поля, зони, ділянки, кола, рук, території, коври).

Концепт "truth" метафорично осмислюється не тільки як те, що існує в просторі чи поза ним, а й сам утворює цей простір. *Peace and the freedom as the essence of the matter, and still remain materially within the limits of the truth.* / James. Varieties of religious experience /. Усередині простору truth можна перебувати, жити – *be in truth, to live in truth. All this in truth needs to be taught.* / Coleridge. The notebooks /. *Through its negative enunciation it points out man's duty (the Christian included) to always live in the truth, to search for the truth, to realize authentic and coherent rapport with God, with fellow human beings, and with himself.* / Isidor Chinez. The Unceasing Temptation of the Lie and Man's Hunger for Truth /. Оцінка в цьому випадку співвідноситься з такими категоріями: «перебувати всередині простору правди» – «добре, добро», «перебувати поза простором правди» – негоже, зло. (*Outside truth, man is in the darkness, deprived of*

one of his fundamental requisites, and ends up by searching for the error and the lie, preferring the evil. / Isidor Chinez. The Unceasing Temptation of the Lie and Man's Hunger for Truth /.)

У просторі "truth" наявні ознаки «географічна місцевість» (*Journey towards the positive pole of truth.* / James. Varieties of religious experience /; *Difference between local truth and universal truth.* / Hardy. Tess of the d'Urbervilles /), у truth як у географічній місцевості є карта: *the map of honour, truth and loyalty.* / Shakespeare /. Сполучуваність і сусідство поряд із такими словами, як *positive pole, honour, loyalty*, говорять про позитивну конотацію "truth", в термінах географічної місцевості вказують на орієнтири, у напрямі до яких людина повинна рухатися на своєму життєвому шляху.

Висновки. Отже, проведене дослідження показує, що орієнтаційні метафори концепту "truth" представлені такими типами опозицій, як «верх – низ», «усередині – зовні», «у глибині – на поверхні». У наведених вище прикладах метафоричні переосмислення концепту "truth" мають позитивну конотацію, що пов'язано з фізичним і культурним досвідом носіїв мови. "Truth" метафорично осмислюється з «верхом», який, у свою чергу, асоціюється з добром, Богом, благом для людини, отже, має позитивну оцінку. Однак просторовий орієнтир «низ» також має позитивну конотацію в рамках опозиції «всередині – зовні» та її інваріанта «перебувати на дні – знаходитися на поверхні». Це пояснюється тим, що те, що знаходиться в глибині, так само недоступне і прямує до нескінченності, як і те, що знаходиться високо вгорі. Обидва ці виміри мають Божественну причетність. Звідси асоціації з цінністю, скарбом, тим, що необхідно відкрити й вивести назовні, потребою людини до знань і з'ясування сутності речей, що й зумовлює позитивну оцінку. Таке розташування "truth" пояснюється ще й етимологією цього концепту – символом Світового дерева, крона якого сягає високо в небо, а коріння – глибоко в землі. Однак іноді відкриття істини ризиковано, і тоді людина вважає за краще приховувати її, в цьому випадку метафоричне осмислення істини як «прихованості» набуває негативної конотації. Сама "truth" може утворювати простір, у якому людина перебуває (оцінка «+») або виходить за його рамки (оцінка «-»).

Подальше дослідження розглядуваного концепту і його метафоричної презентації вбачається, з одного боку, в більш глибокому висвітленні розташування істини в концептуальній сфері людини високо вгорі або глибоко внизу, що зумовлює її позитивну оцінку, а з іншого – у доведенні того, що "truth" сама по собі для людини є цінністю, і тому людина поміщає її в просторових орієнтирах там, де вона асоціюється з добром і благом для неї.

Література:

1. Бабенко Л.Г. Филологический анализ текста: практикум / Л.Г. Бабенко, Ю.В. Казарин. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2000. – 172 с.
2. Гак В.Г. Пространство вне пространства / В.Г. Гак // Логический анализ языка. Языки пространств. – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. 127–134.
3. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е.С. Кубрякова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
4. Кустова Г.И. Типы производных значений и механизмы языкового расширения / Г.И. Кустова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 472 с.

5. Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках: образ мира и миры образов / М.М. Маковский. – М., 1996. – 416 с.
6. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем (Metaphors We Live By) / Дж. Лакофф (George Lakoff), М. Джонсон (Mark Jonson). – К. : Едиториал УРСС, 1980–2004. – 256 с.
7. Никитин М.В. Основания когнитивной семантики : [учебное пособие] / М.В. Никитин. – СПб. : Изд-во РГПУ им. А. Герцена, 2003. – 277 с.
8. Lakoff G. Metaphors We Live By / G. Lakoff, M. J.

Шепель Ю. А. Обзор метафорических моделей концепта «истина», основанных на параметрах пространства

Аннотация. В статье освещена одна из моделей определения пространства как одно из основных проявлений реальности, с которым сталкивается человек, как только начинает осознавать себя и познавать окружающий мир. В качестве объекта исследования выбраны когнитивные и оценочные особенности концепта «истина». Фундамен-

тальному обзору подлежат метафорические модели типа «жизнь – это путешествие». Автором определяется положительная или отрицательная оценка анализируемых метафорических образов.

Ключевые слова: концепт, метафора, оценка, метафорический образ, модель, пространство, фрейм, коннотация.

Shepel Yu. Overview of metaphorical models of the concept “truth”, based on the parameters space

Summary. The article highlights one of the models determining the space as one of the main manifestations of the reality faced by people as soon as he becomes aware of himself and to know the world. As the object of study selected cognitive and evaluative features of the concept “truth”. The fundamental review is subject to the metaphorical model of the “life is a journey”. The authors define a positive or negative evaluation of the analyzed metaphors.

Key words: concept, metaphor, evaluation, metaphor model, space, frame, connotation.